

بررسی پیامدهای طلاق بر تربیت فرزندان

طاهره مالک رقابی¹

چکیده

امروزه طلاق به صورت مسأله ای جهانی توجه بسیاری را به خود جلب کرده و آثار زیانباری را بر فرد و جامعه تحمیل نموده است. این اثرات را می توان در زندگی پس از طلاق زوجین و به ویژه فرزندان به خوبی مشاهد نمود. با توجه به مشکلات و پیامدهای سوء طلاق بر تربیت فرزندان، ضرورت دارد تا در این زمینه تحقیقات بسیاری انجام شود. روش تحقیق در این نوشتار به شکل توصیفی، و حیانی و گردآوری مطالب به صورت کتابخانه ای انجام شده است. یافته های تحقیق نشان می دهد؛ بزهکاری، ناامیدی، تضعیف یا ترک تحصیل، منفی نگری و انتقادهای بی مورد؛ از پیامدهای طلاق است. فرزندان طلاق وقتی بدون پدر یا مادر و یا حتی بدون هردو بزرگ شوند در روند تربیتی خود دچار پرخاشگری و بد اخلاقی، اضطراب و افسردگی و حتی بیماری های جسمی نیز می شوند و در روابط اجتماعی خود از دیگر همسالان خود عقب تر خواهند بود.

کلید واژه: پیامد، تربیت، فرزند، طلاق

مقدمه

طلاق به معنای از بین بردن پیوند ازدواج یا صیغه ای مخصوص ازدواج که در هنگام عقد جاری می شود. بدون تردید طلاق می تواند به انحرافات تربیتی و اخلاقی، از قبیل افسردگی، عداک اعتماد به نفس، و بسیاری از مشکلات روحی و جسمی و اخلاقی، در فرزندان منجر شود. جدایی پدر و مادر موجب مسائل و مشکلات متعدد تربیتی برای فرزندان در زمینه های عاطفی، روانی، آموزشی خواهد شد. در این پژوهش تلاش خواهد شد تا با استفاده از منابع

¹ - طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خواهران مهدیه خنداب

مختلف و به ویژه منابع غنی اسلامی به بررسی پیامدهای طلاق بر تربیت فرزندان پرداخته شود. اهمیت پرداختن به موضوع طلاق به این دلیل است که طلاق و جداسدن زوجین و فروپاشی خانواده باعث مشکلات فراوانی در زمینه‌های اخلاقی، رفتاری و اجتماعی در فرد و جامعه شود. بنابراین ضرورت دارد تا در این زمینه تحقیقات دقیق و مشروحی انجام شده و نتیجه‌ی آن از طریق آموزش در رسانه‌های مختلف، به اطلاع عموم رسانده شود. حال این سوال مطرح می‌شود که اثرات و پیامدهای طلاق بر تربیت فرزندان چیست؟ چگونه می‌توان از بروز این مشکلات جلوگیری نمود؟

درمورد موضوع پیامدهای طلاق و اثرات آن بر تربیت فرزندان تاکنون تالیفات بسیاری انجام شده است که به برخی از آنان اشاره خواهد شد: مقاله «طلاق و آثار و پیامدهای در تربیت فرزندان، نویسنده مریم سعیدی، در این نوشته سعی بر شده است تا با بررسی جوانب و ابعاد مختلف طلاق و ارائه راه‌های پیشگیری از آن به زوجین آگاهی‌های لازم را در این زمینه داده شود تا از این رو بتواند تا حدی از این بیماری قرن جلوگیری کند» و مقاله «تأثیر طلاق و پیامدهای ناشی از آن بر فرزندان، نویسنده اکرم آرمان خواه، در این نوشتار آمده است: طلاق معضلی اجتماعی است که پیامدهای فردی و اجتماعی مهمی در بردارد، فرزندان از جمله گروه‌های آسیب‌پذیری هستند که قربانی طلاق می‌شوند و تحت تأثیر آسیب‌های طلاق قرار می‌گیرند» و مقاله «شناسایی پیامدهای طلاق والدین بر فرزندان، نویسنده زکیه امانی و همکاران، در این تحقیق از طلاق به عنوان معضلی اجتماعی نامبرده شده است که پیامدهای فردی و اجتماعی مهمی در بردارد. فرزندان از جمله گروه‌های آسیب‌پذیری هستند که تحت تأثیر طلاق قرار می‌گیرند» مزیت و نوآوری این مقاله در این است که اولاً دیدگاه اسلام در مورد طلاق برای درک بهتر موضوع بیان شده است و همچنین علاوه بر ذکر بیان پیامدهای تربیتی طلاق بر فرزندان به برخی از راهکارهای آن نیز اشاره شده است. از این قبیل تحقیقات می‌توان در آموزش‌های خانواده استفاده نمود.

مفهوم شناسی

در این قسمت از مقاله برای درک بهتر موضوع به تعریف کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی پرداخته خواهد شد:

۱- مفهوم پیامد

تعریف لغوی

پیامد یا نتیجه به معنای «ماحصل کار. چیزی که از چیز دیگر حاصل شده باشد. هر آنچه از پیروی کاری بالضروره حاصل گردد. ثمر. بار. بر. اثر. حاصل»²

تعریف اصطلاحی

بطور کلی پیامد عبارت است از علامت و نشانه‌ای که از چیزی یا کسی باقی ماند خواه بنائی باشد یا دینی یا بدعتی یا جای پائی و یا غیر از اینها آنجا که آمده مراد اعمال و کارها و سنت‌هایی است که از انسانها باقی می‌ماند. «لفظ‌های متداول در این باب عبارت اند از: اثر، فضل، اولی، اکثر، ازید، اشد، اشرف، اقدام و جاری مجرای این الفاظ و مقابلات هر یک معانی بیشتر این الفاظ، ظاهر است و آنچه اهمیت دارد تفسیر اثر، فضل و اولی است که مدار این مباحث بر آن قرار دارد. اثر یعنی برگزیده تر و آنچه برای انتخاب اولویت دارد که به ظاهر، خاص خلیقات است، اما به حسب تحقیق و بررسی به نظر می‌رسد به اولی و ازید متعلق باشد؛ پس به غیر خلیقات نیز سرایت می‌کند»³

۲- مفهوم تربیت

لغوی

«تربیت به معنی: ۱ - پروردن . ۲ - ادب و اخلاق را به کسی آموختن»⁴

«تربیت در لغت از ریشه «رَبَوَ» وبه معنای افزودن و رشد و نمو آمده است»⁵ «علمای علم لغت ، «ربب» را نیز ریشه تربیت می‌دانند و در برخی موارد معنای متفاوتی برای آن برشمرده اند. تربیت به معنی پرورش است ، یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی تا به حد نهایی و تمام و کمال آن برسد»⁶

اصطلاحی

² - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل حرف پ و ن

³ - طوسی، اساس الاقتباس، ص ۴۷۵

⁴ - معین، فرهنگ فارسی معین، ذیل حرف تاء، ج ۱، ص ۴۹۸

⁵ - مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ذیل واژه ربو

⁶ - مهدیزاده، کاوشی در ریشه‌ی قرآنی واژه‌ی تربیت معرفت، ش ۵۹.

در اصطلاح نیز تعاریف مختلفی برای این واژه آمده است : «تربیت به معنای انتقال اطلاعات، تجارب، معلومات مهارت‌ها و باورهای فرهنگی به نسل‌های دیگر است»⁷ در تعریفی دیگر آمده است که «تربیت به معنای ایجاد کردن و یا فعلیت بخشیدن هر نوع کمالی در انسان است و مطلوبیت و ارزش داشته باشد»⁸ بنابر این تربیت در اصطلاح عبارت است از «شکوفایی استعدادهای درونی انسان در حیطه‌های سه‌گانه ارتباطی او. تربیت عبارتست از فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل برای به فعالیت رساندن و شکوفا نمودن استعدادهای انسان در جهت مطلوب»⁹

۳- مفهوم طلاق

تعریف لغوی

در لغت برای واژه طلاق معانی متعددی ذکر شده است که از جمله «رهايي، آزاد کردن، ترك کردن، واگذاشتن، مفارقت و جدایی است»¹⁰ «واژه طلاق در اصطلاح شرعی عبارتست از «ازاله قید نکاح بدون عوض با صیغه طالق و شبهه آن»¹¹ «در لغت به معنای آزاد ساختن از قید و بند است و آنگاه به صورت استعاره در رها کردن زن از قید و بند ازدواج استعمال شده است»¹²

تعریف اصطلاحی

«طلاق دارای چهار رکن اساسی است که عبارتند از: طلاق دهنده، طلاق گیرنده، صیغه طلاق، اشهاد»¹³ واژه طلاق در اصطلاح شرعی عبارتست از «ازاله قید نکاح بدون عوض با صیغه طالق و شبهه آن»¹⁴

«در اسلام اصل اولی بر آن است که مرد، زن را طلاق می‌دهد، اما در شرایط خاص، زن می‌تواند از قاضی تقاضای طلاق کرده و بر خلاف میل مرد، قاضی حکم به جدایی زن و مرد دهد که در این صورت یا مرد را مجبور می‌کند تا همسرش را طلاق دهد یا قاضی، زن را مطلقه می‌سازد، که اینگونه طلاق را طلاق قضایی گویند- زن باید در هنگام اجرای صیغه طلاق، از خون حیض و نفاس پاک باشد و نیز از هنگام حیض قبل تا زمان اجرای صیغه طلاق، در حال پاکی با شوهرش ارتباط زناشویی نداشته باشد و دیگر اینکه طلاق می‌بایست در حضور دو شاهد عادل انجام گیرد»¹⁵

7 - شعاری نژاد، روانشناسی رشد، صص ۷۷-۷۸

8 - ابراهیم زاده، فلسفه تربیت، ص ۲۹

9 - همان

10 - آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی-فارسی، ص ۴۰۲

11 - نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۲، ص ۲

12 - طباطبایی، المیزان ج ۲ ص ۲۳۰

13 - شهید اول، لمعة الدمشقیه، ج ۲، ص ۳۸۷

14 - نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۲، ص ۲

15 - خمینی، توضیح المسائل مراجع مسأله ۲۴۹۹

طلاق از دیدگاه اسلام

قبل از این که وارد مبحث اصلی تحقیق شویم، بهتر است برای درک صحیح از اثرات طلاق بر تربیت فرزندان ابتدا لازم است به دیدگاه اسلام در مورد طلاق اشاره شود:

طلاق از حلال‌های خداست که بسیار منفور است و در هیچ روایات و حدیثی از آن به خوبی نامبرده نشده است، اسلام طلاق را برای موارد ضروری و غیرقابل حل وضع نموده است و در بسیاری از مواقع زوجین را به صلح و آشتی دعوت نموده است: خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا - و اگر زنی از شوهرش بیم ناسازگاری یا اعراض داشته باشد بر آن دو باکی نیست که به گونه‌ای با یکدیگر صلح کنند (گرچه با چشم‌پوشی بعضی از حقوقش باشد) و صلح بهتر است، ولی بخل و تنگ‌نظری، در نفس‌ها حاضر شده (و مانع صلح) است، و اگر نیکی کنید و تقوا ورزید، پس بدانید که همانا خداوند به آنچه می‌کنید آگاه است»¹⁶

در روایت به نقل از صفوان بن مهران از امام صادق (علیه السلام) آمده است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: «مَا مِنْ شَيْءٍ أَبْغَضَ إِلَى اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - مِنْ بَيْتٍ يَخْرُبُ فِي الْإِسْلَامِ بِالْفُرْقَةِ ... ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ : إِنَّ اللَّهَ - عَزَّ وَجَلَّ - إِنَّمَا وَكَّدَ فِي الطَّلَاقِ وَكَرَّرَ فِيهِ الْقَوْلَ مِنْ بُغْضِهِ الْفُرْقَةَ - در اسلام هیچ چیز نزد خداوند عَزَّ وَجَلَّ منفرتر از خانه ای نیست که با جدایی ویران شود ... سپس امام صادق علیه السلام فرمود: خداوند عَزَّ وَجَلَّ از آن رو نسبت به طلاق [ندادن] تأکید فرموده و بارها از آن سخن گفته است، که از جدایی و تفرقه نفرت دارد»¹⁷

خداوند برای زندگی زناشویی، حرمت قائل شده است و حکمت حرام شدن زن پس از سه طلاق نیز به همین دلیل است. نقل است از امام رضا (ع) در کتاب عیون اخبار الرضا در پاسخ به این سؤال که چرا زن مطلقه به طلاق عدی¹⁸، برای شوهر خود حلال نیست، مگر این که با کس دیگری ازدواج کند؟ ایشان می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ - تَبَارَكَ وَتَعَالَى - إِنَّمَا أَذِنَ فِي الطَّلَاقِ مَرَّتَيْنِ، فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ: «الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ»¹⁹. يَعْنِي فِي التَّطْلِيقِ الثَّلَاثَةِ، وَلِدُخُولِهِ فِيهَا كَرِهَ اللَّهُ - عَزَّ وَجَلَّ - لَهُ مِنَ الطَّلَاقِ الثَّلَاثِ حَرَّمَهَا اللَّهُ - عَلَيْهِ، فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ؛ لِئَلَّا يُوقَعَ النَّاسُ الْاسْتِخْفَافَ بِالطَّلَاقِ وَلَا تُضَارَّ النِّسَاءُ - خداوند تبارک و تعالی تا دوبار اجازه طلاق داده است و فرموده: «طلاق، دو بار

16 - نساء ۱۲۸.

17 - کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۸.

18 - طلاق عدی یعنی آن مرد در عدّه طلاق به زن رجوع کند، بدون آن که منتظر تمام شدن عدّه و ازدواج مجدد با زن شود.

19 - بقره، ۲۲۹.

نبودن یکی از والدین احساس عصبی بودن، ناراحتی و گریه را تجربه نموده و به امراض مختلف گرفتار می‌شوند.

۸- روابط ناسالم اجتماعی

کودکان طلاق معمولاً از ابتدا تا بزرگسالی درباره عشق، روابط دوستانه و داشتن رابطه با دیگران مشکل پیدا می‌کنند. اعتماد به نفس خود را از دست داده و حل مشکلات برای آن‌ها چالش برانگیز است. به همین دلیل هرگونه رابطه‌ای را با ذهنیت منفی آغاز شود، نتیجه‌ای جز عدم خوی ناسالم اجتماعی نخواهد بود.

در حالی که یکی از عوامل رشد اجتماعی کودک بازی کردن و گذراندن وقت خود با والدین است و انجام اینگونه بازی‌های سودمند می‌تواند در این زمینه کمک بسزایی داشته باشد و در خانه‌های طلاق به علت عدم وجود همبازی، این مسئله از زندگی آنان محو می‌شود. از دو سالگی به بعد حرکت‌های کودک کم‌کم بیشتر می‌شود و میل به بازی همراه با کنجکاوی در او شدت می‌گیرد. بازی به عنوان عاملی مهم جهت رشد کودک مطرح است. در حقیقت، بازی تفکر و زندگی اوست. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «طفل تا هفت سال باید بازی کند»³⁸

والدین باید برای رشد اجتماعی کودکان خود، زمینه‌ی لازم را فراهم نمایند، فراهم آوردن زمینه بازی کودکان به این رشد کمک می‌کند و از آنجایی که برای انجام این کار، همبازی لازم است و متأسفانه در خانواده‌های طلاق این مسئله یا دیده نمی‌شود و یا بسیار کم و بدون اثر خواهد بود. «ما می‌توانیم از طریق تدارک زمینه مناسب برای بازی، به کودک، چیزی را بدهیم که او را قادر می‌سازد تا بالغ شود. با شجاعت و اعتماد به نفس با زندگی رو به رو شده و احساس کفایت را در خود برای مشارکت در نظم اجتماعی رشد دهد. بالاتر از همه این که با فراهم نمودن زمینه مطلوب و وسایل مورد علاقه کودک می‌توانیم به او کمک کنیم تا از خود تصویری را که هماهنگ با انتظارات و مسؤولیت‌های یک نظام اجتماعی آزاد باشد، بسازد. نظمی که در آن هر عضو باید یاد بگیرد

³⁸ - حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۷۳

که بار آزادی را تحمل کند و به عنوان یک شخصیت مستقل در دنیایی با ارزش‌هایی مشترک و هدف دار زندگی کند.»³⁹

از طرفی ممکن است از طرف مادر یا پدری که با فرزند زندگی می‌کند و قصد دارد جای همسر خود را برای فرزند پر کند، افراط‌گرایی و محبت بیش از حد صورت پذیرد و همین محبت افراطی، در از بین بردن اعتماد به نفس، استقلال شخصیت و کشاندن کودکان به روابط ناسالم اجتماعی، بسیار مؤثر است. پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله) در روایتی، خطاب به ابن مسعود می‌فرماید: «یا بن مسعود! لا تحملن الشفقة علی اهلک و ولدک علی الدخول فی المعاصی و الحرام - به همسر و بچه‌هایتان این قدر مهرورزی نکنید که وارد حوزه حرام و گناهان شوند یا زمینه‌های گناه و آلودگی برای آنان فراهم شود.»⁴⁰

³⁹ - گری لندرت، بازی درمانی، ص ۴۵

⁴⁰ - مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۷، ص ۱۰۸

نتیجه‌گیری

دستورات دین اسلام مبتنی بر فطرت، توانایی و ادراک انسانف توسط دو ثقل اکبر، یعنی قرآن و عترت به ما رسیده است و در مورد هر کدام نیز حکمت‌ها و دلایل بسیاری وجود دارد، در این بین حکم طلاق نیز دارای دلایل عقلی و شرعی است که خداوند آن را حلال نموده، ولی اجرای آن شرایط خاص دارد. بنابراین اسلام طلاق را که یک دستور شرعی و حلال و در عین حال منفور محسوب نموده است، تا به عنوان یک هوس و بازیچه، قرار نگیرد. طلاق، این رویداد تلخ بر روی ناسازگاری کودکان و پیامدهای ناشی از آن اثرات مخربی را داشته و فرایند طولانی شدن درگیری‌ها، اختلافات و در نتیجه طلاق بر تربیت فرزندان، موجب حرکت به سمت رفتار خشونت آمیز خواهد شد. احساس ناامیدی و دل شکستگی ناشی از طلاق والدین، پایین بودن عزت نفس، بیزاری از محیط‌های آموزشی و پرورشی، ضعیف شدن دروس و یا حتی ترک تحصیل، منفی نگری، انتقاد و ضربات شدید روحی، پرخاشگری یا دعوا، تاثیر منفی بر سلامت جسمی آنان نیز از دیگر تاثیرات سوء طلاق بر تربیت فرزندان است.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم

* سید رضی ، محمد بن حسین ، گردآورنده نهج البلاغه ، مترجم محمد دشتی ، انتشارات مشهور ، قم ، ۱۳۷۹ ش

۱. آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی، نشرنی، فارسی، ۱۳۹۴ ش
۲. ابراهیم زاده، عیسی، فلسفه تربیت، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۲ ش
۳. امام خمینی، سید روح الله، توضیح المسائل، نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۲ ش
۴. حرعاملی، محمد ابن الحسن، وسایل الشیعه، انتشارات اسلامی، تهران، ۱۳۶۷ ش
۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش
۶. ری شهری، منتخب میزان الحکمه، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ ۱۴، ۱۳۹۳ ش
۷. شعاری نژاد، علی اکبر، روانشناسی رشد، انتشارات اطلاعات، چاپ بیستم، ۱۳۹۲ ش
۸. صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، محقق: علی اکبر، غفاری، ج ۲، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
۹. صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه القمی عیون اخبار الرضا (ع)، محقق لاجوردی، مهدی، نشرجهان، تهران، چاپ ۱، ۱۳۷۸ ق
۱۰. لاجوردی
۱۱. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان. ترجمه موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۸۲ ش.
۱۲. طوسی، خواجه نصیرالدین، محمد بن محمد، اساس الاقتباس، انتشارات نشر مرکز، چاپ ۲، ۱۳۹۷ ش
۱۳. غزالی، محمد بن محمد، احیاء علوم الدین، ترجمه مؤید الدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. ۱۳۶۶ ش
۱۴. قائمی، علی، تربیت و بازسازی کودکان، چاپ ۹، انتشارات امیری، ۱۳۷۴ ش
۱۵. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ ش
۱۶. کرمی علیرضا، کرمی نوری رضا، روانشناسی تربیتی ویژه مراکز تربیت معلم، ناشر آموزش و پرورش، ۱۳۶۹ ش.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب: الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۸ ق.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، مترجم: محمد باقر کمره ای، چاپ سوم، تهران: اسوه، ۱۳۷۵ ش
۱۹. گری لندرت، بازی درمانی، مترجم فروزنده داورپناه، انتشارات رشد، ۱۳۹۹ ش

۲۰. متقی هندی، علاءالدین ابن حسام الدین، کنز العمال، انتشارات دارالکتاب العلمیه، ۱۴۱۲ق
۲۱. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، مترجم ابوالحسن موسوی همدانی، دار الکتب الاسلامیه، چاپ ۴، ۱۳۸۲ش
۲۲. مکی العاملی (الشهید الأول) محمد بن جمال الدین، لمعة الدمشقیه، انتشارات دارالفکر، ۱۴۱۱ق
۲۳. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۱ش.
۲۴. معین، محمد، فرهنگ معین، تدوین سید جعفر شهیدی، انتشارات امیرکبیر تهران، ۱۳۸۸ش،
۲۵. منطقی، مرتضی: روانشناسی تربیتی، انتشارات جهاد دانشگاهی تهران، ۱۳۷۲ش
۲۶. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹ش
۲۷. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۸ق.
- نشریات:
۲۸. مهدیزاده، حسین، «کاوشی در ریشه‌ی قرآنی واژه‌ی تربیت» معرفت، ش ۵۹.